

УДК 811.161.2+81'01

Василь Німчук

м. Київ

**ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНІСТИКИ**

Четья-Мінея 1489 р. — найдавніший збережений і точно датований переклад конфесійних текстів українською мовою, тому вона унікальна в історії української культури. У статті висловлено нові думки про обставини створення цієї книги, про перекладача, докладно вивчено особливості зафіксованої в ній мови. Автор прагнув довести, що перекладач Четьї-Мінеї 1489 р. був вихідцем із теренів, де нині поширені західнополіські говори північного наріччя української мови.

Ключові слова: українська мова, північноукраїнське наріччя, переклад, історія мови, церковнослов'янська мова.

Попри всі катастрофи та лихоліття стародавній Київ залишався видатним центром української духовності протягом усієї нашої історії. Після навали хана Батия і небувалого погрому вітчизняної культури 1240 р. цей східноєвропейський Рим повільно відроджувався як релігійний, книжний і мистецький центр. Та до нашого часу дійшло небагато писемних пам'яток XIV–XV ст., створених у Києві. Із них найвідоміші Київський Псалтир 1397 р. з його чудовими мініатюрами та ініціалами і, мабуть, Четья-Мінея 1489 р.

Четья-Мінея 1489 р. посідає особливе місце в історії вітчизняної культури, адже вона — один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів. До того ж пам'ятка досить велика за обсягом (750 арк.) і містить величезний історикомовний матеріал. У рецензії на «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» ми свого часу зазначили, що незалучення до його джерел Четьї 1489 р. збіднило реєстр

© В.В. НІМЧУК, 2014

цієї капітальної праці. Нам видається, що словниковий матеріал Четьї 1489 р. кількісно переважає лексику, зафіксовану в усіх знайдених грамотах XIV–XV ст., написаних староукраїнською мовою. Львівські історики-лексикографи прагнуть надолужити пропущене, і до джерел «Словника староукраїнської мови XVI — першої половини XVII ст.» узяли й Четью 1489 р. Працюючи в кінці 70-х років минулого століття над староукраїнською глосграфією, ми добре ознайомилися з цією пам'яткою й зайвий раз переконалися, що Четью 1489 р. конче потрібно зробити доступною для широких кіл дослідників історії української мови, і запропонували її видати.

Від часу відкриття пам'ятки не припиняються дискусії навколо відображеної в ній мови. Одні лінгвісти Четью 1489 р. зараховують до пам'яток білоруської мови, інші — до українських. Серед дослідників Четьї 1489 р. найвиразніше білоруськість пам'ятки відстоював М. Карпинський [44], українськість — М. Перетц [68]. Із найновіших досліджень Четьї українських лінгвістів відзначимо праці Г. Воронич [зокрема 17а], К. Симонової [78а], Д. Гринчишина [20].

Досить докладні відомості про місце й час створення пам'ятки, а також про творця (одного з творців?) манускрипту, містить повідомлення на його аркуші 286 зв.: Списана бы(ст) книга сиа. нарицаемаа четья. въ градѣ оу каман'ци. при великомѣ королѣ ан'дрѣи. В лѣт. ҃҃҃. ꙗ. ҃. ҃. ин'дикта. въ. ҃. а тогды держалѣ. ѿ корола. каменецъ. пань третина. кѣх'мистръ. А пса(л). сїю к'нигоу. нѣхто є(с). берез'ка з нова горо(д)ка с лито(в)ско(г). поповичъ. попа литовоц'ко(г) снѣ. семионовъ. долѣб'нича. И(ж) в нитрополии. а пса(л) єсми ѿ почат'ка книги са(м). ѿ до(ш)ки до половины. ѿ стго семишна. до соро(к) стѣхъ. У кінці аркуша 287 Березка підкреслив: Списана бы(ст) книга сиа. повелѣнием. раба бжїа. Оѣв(д)ра.

Отже, писав (чи списав) пам'ятку «нѣхто...берез'ка». *Березка*, напевне, — його неуспадковане прізвисько, бо він скромно за себе каже *нѣхто*, тобто «хтось» («не відомий широко», «один чоловік, юнак»). Перед прізвиськом Березка, мабуть, скорочено написав своє хресне ім'я *є(с)[ифъ]* «Йосип». Пор. в іншому місці Четьї: да оузрю лице брата своего меньшого глѣба. тако же *єсифъ* венямина (с. 238 зв.¹; у житії йдеться про біблійних братів Йосифа та Венямина, синів Якова — Буття XLIII). Читання «пса(л)... нѣхто *є(ст)* березка», яке приймають усі без винятку дотеперішні дослідники Четьї, не вкладається в рамки української граматики (правда, можна припустити, що Березка так занотував замість *псал є(ст)*, що мало ймовірно.

Березка сказав, що він *поповичъ*, й уточнив: попа *литовоц'ко(г) снѣ*. семионовъ долѣб'нича. и(ж) в нитрополии (с. 286 зв.). Де розташоване поселення (містечко), від назви якого утворено прикметник *литовоц'кий*, не вдалося точно встановити. Такий ад'єктив може бути утворе-

¹ Тут і далі в цитатах із Четьї 1489 р. у дужках зазначаємо номер сторінки пам'ятки.

ний від ойконіма *Литовка*, що походить від апелятива *литовка* < *litvьka, від *литѡва* „литовці”. Аналогічну структуру мають прикметники української мови, утворені за допомогою суфікса *-ьск-* від іменників, які мають основу із суфіксом *-ьк-*, пор. *парубок* — *парубоцький*, *дівка* < *děvьka — *дівоцький* “дівочий” [86 II: 297], *жінка* < *žepьka — *жіноцький* “жіночий” [86 II: 536]. Поселення з назвою *Литовка* є в Україні — в Городоцькому районі Львівської області [99: 263], засвідчене в XVIII ст. в польській формі *Litewka* [38: 175], і з найменуванням *Литоўка* в Білорусі — в Ляховецькому районі Брестської області та Новогрудському районі Гродненської області. Топоніми з елементом — *Litewka* існують у Польщі: *Bogusze-Litewka* в гміні Гродзіск Сем’ятицького повіту, *Kulesze-Litewka*, в гміні *Kulesze Kościelne* Високомазовського повіту Підляського воєводства. В одній із цих Литовок, на Підляшші, очевидно, священникував батько Березки. Пор. ще в кінці поеми А. Міцкевича «Гражина»: *I dotąd pole bitwy zwać polem Litewki* [124a: 46; місцевість біля Новогрудка]. Звертаємо увагу на те, що в другій половині XVII — поч. XVIII ст. власником Четьї був «презвите(р) воинский іва(н) сакови(ч)», який у 1686 р. купив її «w(т) wца ваши(ц)кого євфимия» [19: 144]. *Воиць* — нині село *Вохуць* Люблинського воєводства в Польщі. Незрозуміло, чи отець Євфимій названий за прізвищем (прізвищем) чи за місцем служіння. Пор. нинішні прізвища *Waszycki*, *Waszyczak* у Польщі та *Вашицький* в Україні.

До Києва книжка надійшла 1880 р. від Я.П. Андрієвського, колишнього інспектора Більської вчительської семінарії [Там само: 145]. Імовірно, Четья 1489 р. від часу написання до XIX ст. зберігалася на Підляшші.

Напевне, в записі Березки сполучник *иж* приєднує означальне речення, яке стосується Березчиного батька, отже він — син попа, що в митрополії, цебто в Києві. Малоімовірно, щоб тут ішлося про Новогрудок, в якому перебували намісники Київського митрополита (див. ще с. 18). До речі, початковий *n* замість *m* в основі *митропол-* — індивідуальна риса мовлення Березки. У житії св. Миколи він написав: *стго никола как избавиль ...василья w(т) срацинъ ...wсподинъ на(ш) нитрополитъ* (с. 97 зв. — 98), [светого Николы] нине вса є(г)[о] *нитрополїа* ... ч(с)тного запахоу полна єсть (100 зв.).

Саме в Києві, в Лаврі, напевне, зроблено переклад із церковнослов’янської мови текст Четьї 1489 р. в час правління останнього київського удільного князя (1455–1470) Семена Олельковича, який 1470 р. відбудував ізруйновану ще 1240 р. Успенську церкву Києво-Печерського монастиря [104: 88–89; 65: 140].

У цю добу в Києві виникла юдаїстська реформаторська течія, очолена вченим євреєм Схарією, яка відкидала Талмуд і закликала повертатися до Старого Заповіту. Вона вплинула й на деяких християнських книжників, серед яких з’явилася так звана ересь «зжидовілих» (рос. «жидовствующих»), представники котрої відкидали основні християн-

ські догмати і звичаї, твердили, що необхідно триматися закону Мойсея. Під впливом цієї течії з'явилися переклади книг Старого Заповіту з давньоєврейської українською живою мовою [17: 2–3]. Мабуть, не без впливу діячів цієї ересі думка про переклади церковнослов'янських текстів зрозумілішою мовою полонила і декого з православних християн у митрополії.

Брат київського князя Семена Олельковича — Михайло Олелькович 1471 р. приїхав до Новгородка Литовського (нині Новогрудок — районний центр у Гродненській області Білорусі), а разом із ним — і Схарія [Там само] (згодом ця ересь поширилася з Великого князівства Литовського в Новгороді Великому та Москві [50: 129–131, 190–193]).

У XV ст. Новгородок (Новогрудок) Литовський був одним із живих осередків церковно-релігійного життя у Великому князівстві Литовському. Тут 1415 р. з ініціативи великого князя Вітовта зібралися владики чернігівський, полоцький, луцький, червенський і турівський і, всупереч волі константинопольського патріарха Євфимія, одностайно вибрали митрополитом київським Григорія Цамвлака (Цамблака) (болгарина), визначивши йому три кафедри: в Києві, у Вільні та в Новгородку [130: 257]. Існує твердження, що після церковного собору 1415 р. Новгородок (Новогрудок) став місцеперебуванням намісників митрополита [109: 276]. Діски в Новгородку (Новогрудку) мали кафедру київські митрополити, нам не пощастило з'ясувати, але вона там була принаймні до початку XVI ст.: близько 1507 р. князь Костянтин Іванович Острозький (1463–1533) «вистарався у [великого] князя значні надання для митрополичної кафедри в Новгородку» [22: 306].

Чи Є. Березка міг мати на увазі Новгородок (Новогрудок), коли писав, що він — син попа Семена Долбнича, «и(ж) в нитрополии» (тобто митрополії), це — загадка.

Можливо, з митрополії — Києва — до Новогрудка приїхав і піп Семен Долбнич, а з ним і його син Єсиф. Сам Березка повідомив про себе, що він «з Новагородка з лито(в)ско(г)[о]». Д. Гринчишин допускає, що «в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новогрудку, резиденцію [!] Київської митрополії, де служив його батько» [20: 253].

Є. Березка зазначив, що пам'ятка була «списана... въ градѣ оу каман'ци». Тут ідеться, напевне, про місто Кам'янець у нинішній Брестській області Білорусі, розташоване на терені, сьогодні населеному носіями західнополіських говорів української мови. Навряд чи йдеться про Кам'янець на Поділлі. Березка сповіщає, що коли він «списав» книгу, «тогда держаль. ѡ(г) корола. каманець. панъ третина. кух'мистръ», але серед прізвищ тодішніх керівників цього міста антропоніма *Третина* не виявлено [44: 85].

Про датування тексту пам'ятки, який дійшов до наших днів, не існує одностайної думки через різне сприйняття й тлумачення запису *ѡ̄с̄. ꙗ̄. ѿ̄. ч̄. з̄.* Абсолютна більшість фахівців датують книгу 1489 роком

[92: 72, 88, 102; 89: 60; 44: 59; 42: 30; 43: 289, 435; 68: 1; 40: XXIII; 20: 251]. Це датування приймаємо й ми. Єс. Березка сказав, що «списана бы(с)[ть] кнїга сиа... В лѣ(т)[о] .ѣс. ѿ. ѿ. ѿ. индикта. въ . ѿ.». Звичайно, рік зазначений за прийнятим у нас у давнину літочисленням від створення світу. Вважалося, що Бог створив світ за 5508 років до народження Ісуса Христа, отже в даті пам'ятки мала бути чотиризначна цифра. Однак, коли букви, що під титлами в манускрипті, перекласти на арабські цифри, виходить неймовірна дата — 690 597. Вочевидь, Єс. Березка над буквою *є*, котра вказує на те, що попередня цифра — порядковий числівник: *лѣто...6900—[о]є*, механічно поставив титло. Палеографи відзначають, що при переписуванні пам'яток літера *є* «легко оснащувалася титлом і внаслідок цього перетворювалася в цифру $\bar{e} = 5$ (як і навпаки, цифра $\bar{e}$ легко губила титло й приймалася як закінчення числівника). Звідси непорозуміння при визначенні дати...» [93: 107]. Коли в нашому тексті як рік інтерпретувати перші три цифри — $\bar{e}\bar{s}$. ѿ. $\bar{e}$. = 6905 — і відняти 5508, вийде дата 1397.

Цю дату (1397 р.) називає М.І. Петров [69: 54]. Але в такому разі не вдається пояснити цифри $\bar{c}$. $\bar{z}$. = 97, бо зі словоформою *индикта* її ніяк не можна пов'язати, адже індіктів буває лише 15. Якщо вважати букву *є* закінченням порядкового числівника і що титло над нею поставлене помилково, одержуємо рік «від створення світу» 6997, або 1489 р. від народження Христа.

Дослідниця пам'ятки Л. Гнатенко твердить, що на сторінці 286 зв. кодексу є два записи, «які відносяться до історії його створення»:

«1) 1397 р., писця, в копії, зробленій писцем Березкою в ост. чв. XV ст. ...«Списана бы(с) кнїга сиа. нарицаемаа четъа. въ градѣ оу каманѣци. при великомѣ королѣ андрѣи. В лѣ(т) .ѣс. ѿ. ѿ. (1397) $\bar{c}$. $\bar{z}$. индикта. въ. $\bar{z}$. а тогды держалѣ $\bar{w}$ корола. каманецъ. панѣ третина кухмистръ...»

2) Ост. чв. XV ст., писця Березки...: «А пса(л). сїю кнїгоу нѣхто(с). березка...» [19: 144].

Проте Л. Гнатенко не пояснює «надлишкових» цифр $\bar{c}$. $\bar{z}$. — 97. Вони не можуть стосуватися до слова *индикта*, бо, як відомо, індіктний цикл складає 15 років, тобто індіктів буває лише 15. Допустімо, що цифра 97 у записі показує рік від народження Христа з пропуском у даті цифр на позначення тисячі й сотень, тобто [13]97 рік! Але при датуванні 1397 роком не збігається індікт, зазначений у пам'ятці — 7. Не виходить 7-го індікту, якщо він стосується до дати від створення світу 6997. Індікт (7) збігається (підтверджується), якщо перевести дату 6997 на рік від народження Христа — 1489 (1489: 15 = 4 й додати 3).

Культурно-суспільних умов для перекладу конфесійних книг живою мовою кінцем XIV ст. (1397 р.), напевно, ще не було. Вони настали в Києві тільки в XV ст.

Датування будь-якого тексту можуть допомогти підтвердити або спростувати імена осіб, що в ньому згадуються. На жаль, поки що не

вдалося з'ясувати за іншими джерелами час життя людей, що їх у своєму записі назвав Єс. Березка. Він сказав, що переписав Четью «при великом королі Ан'дрѣи», проте правитель із цим ім'ям у той час не відомий. М. Петров, що першим повідомив науковців про пам'ятку і датував її 1397 роком, припускав, що йдеться про рідного брата короля Ягелла [69: 54]. Цю гіпотезу відкинув М. Карпинський, котрий уважав за можливе, що «сучасному писцеві король був відомий під цим іменем (Андрѣи — *В.Н.*) у православних» [44: 85], але не висловив гіпотези, хто міг цим Андрієм бути. Вочевидь, ідеться про Казимира IV Ягеллончика, який протягом 1440–1492 рр. був великим князем литовським, а упродовж 1447–1492 рр. — і королем польським. Єс. Березка «контаміновано» назвав його «великим королем». «Великим» цей король названий у написі на стіні Успенського собору Києво-Печерської лаври (який 1470 р. реставрував князь Семен Олелькович): «основана. быс црковь. прстыа бдца печрскаа. на старом основаніи при великом. королі. казімірѣ блговѣрн. кнзем семеоном александрові. отчичи. кіевском прі архімандритѣ. іоан» [65: 140]. А в дипінто 1470 р. в каплиці Св. Хреста королівського замку в Кракові суверена названо «великодержавним»: «...повеленемъ великодержавного короля пресветлаго казімира ... короля польского і велікого кнзя литовск[о]г[о]...»².

Із давнього документа відомий київський князь *Андрій* Володимирович. Він 16 липня 1446 р. в Києво-Печерській лаврі оформив свій заповіт [112: 154]. Очевидно, в цей час він уже був літньою людиною й навряд чи був живий у 1489 році.

Нічого конкретного не вдалося дізнатися про кухмістра Третину (М. Грушевський пише, що *Третина* = *Трет'як* [22а: 114]) та батька Єс. Березки Семиона Долбнича. У грамоті молдавського воєводи (господаря) Стефана від 24.XI.1492 р. фігурують «сынове Ходка *Долбнича* на имѣ Ванца, и Иванко и Васко» та багато їхніх родичів «ω(т) Лоуковице» (пор. село *Луковиця* Глибочького р-ну Чернівецької обл.), що «продали свою правую отнину...ωт(ъ) оурика дѣдв(ъ) их(ъ), Ходка Костица постелника и Леви...» [118: 230]. Проте з давніх актів не відомо, чи батько Єс. Березки як-небудь родинно пов'язаний із ними. Прізвище *Долбнич*, *Довбнич* (від *Довбня* < *довбня*) могло виникнути незалежно на різних територіях [31: 444]. Однак варто брати до уваги те, що воно згадується в документах, дуже близьких за часом (відповідно під 1489 р. і під 1492 р.), тому є підстава припустити, що буковинські й волинські Довбничі походили з одного роду.

Замовником книги Березка назвав раба божого *Феодора*. Можливо, ним був згаданий у грамоті 8 червня 1499 року «моршалоць [!] Печерській Федко», названий серед свідків, присутніх під час написання акту [100: 31].

² Метаграфовано за фотокопією.

Попович Єс. Березка переписану книгу іменує *Четья*, і ця назва міцно закріпилася за пам'яткою. М. Перетц, який докладно вивчав її з погляду текстології, твердив: «Власне кажучи, перша частина рукопису за складом є Четья-Мінея в дуже умовному значенні: це радше Торжественник або Соборник, що містить у собі життя порівняно небагатьох вибраних святих і похвальні слова святам господським та богородичним, а також вибраним святим, що розташовані в календарному порядку» [68: 8]. Друга частина пам'ятки, за М. Перетцом, «є комбінацією слів Златоуста й частково Ізмарагда» [Там само: 1]. Дослідниця манускрипту Л. Гнатенко називає пам'ятку «Урочистник мінейний (Четья Мінея) — Златоуст п'ятдесятний» із огляду на зміст пам'ятки [19: 142].

Переписувач за післямовою до мінейної частини книжки перед переліком-змістом занотував: а в той книзе єсть словъ бѣ[з] мала .м̄. ѡкромѣ прито(ч)ніка (с. 287), тобто: а в цій книзі є «слів» мало не 40, крім «Приточника». «Приточником» («Притъчъникъ») тут названо частину («книгу») Старого Завіту, що по-церковнослов'янськи іменується «Прит(ъ)чи Соломони» [7: кн. XXIV], в українському перекладі І. Огієнка — «Книга приповістей Соломонових» [8: 633], І. Хоменка-Плюти — «Приповідки» [78: 705], патріарха Філарета (Денисенка) — «Книга притч Соломонових» [9: 641].

У масоретському тексті Біблії авторство «Притч» приписано давньому єврейському цареві Соломону, хоч у самій книзі «Притч» згадано й інших авторів або збирачів — мудрих людей. Ця біблійна книга давала читачеві, особливо — юному, норми боговгодного життя [78: 705].

У давніх слов'янських пам'ятках автора «Притч» називали просто *притъчъникъ* (*приточникъ*) — «составитель притч (о царе Соломоне)» [94 II: 1483]. Отже, Є. Березка переписав ще один твір — «Притчі Соломонові», слідів якого в Четьї 1489 р. не виявлено. Мабуть, це був також український переклад біблійного тексту. У зв'язку з цим варто згадати, що прихильники Схарії, крім інших старозавітних біблійних книг, переклали й «Притчі» [45: 158–159].

Кодикологічна студія Л. Гнатенко показує, що досліджувана пам'ятка — це «збірник, який складається з двох кодексів, об'єднаних оправою в 1686 р.» [19: 142], — Четьї Мінеї та Златоуста П'ятдесятного. Нова книга — 1686 р. — має суцільну пагінацію. У другій частині, крім Златоуста П'ятдесятного, є додаткові проповіді Івана Златоуста, Івана Милостивого та Івана Феолога, але кінцеве «Слово» обривається, отже, первісно другий кодекс збережений не до кінця і невідомо, який обсяг він мав у кінці XV ст. Напевне, книга «Притч» була перед Мінеєю.

На сторінці 287 манускрипту Єс. Березка підкреслив (написав кінновар'ю): Списана бы(с)[ть] кнѣга сѣа, повелѣние(м). раба бжїѣа ѳеѡ(д)[о]ра. Звідси однозначно випливає, що Єс. Березка не переклав, а тільки списав-переписав «Притчі» й Четью в 1489 р. Виходить, що переклад текстів здійснено раніше. Питання про те, хто його здійснив і коли саме це сталося, залишається нез'ясованим.

О. Соболевський твердив, що 1489 р. «четья списана с галицко-волинского оригинала и сохраняет многие его особенности» [92: 72]. Та для цього заслуженого дослідника східнослов'янських пам'яток будь-який давній текст, у якому чітко виступали риси української мови, зараховував до «галицько-волинських», згідно зі своєю відомою, але хибною теорією. До його думки пристала Г.В. Воронич [17а: 141].

Чогось специфічно галицького чи волинського в пам'ятці не виявлено. Навіть метатеза *в—с* у слові *всѣ(х) — свѣ(х)* (с. 375 зв.), яку спостерегаємо і в Євсеевому Євангелії 1283 р. [58: 11], не є загальногалицькою. Л. Пнатенко чогось вважає, що мова пам'ятки неоднорідна: староукраїнська (білоруський список) у першій, мінейній частині, але церковнослов'янська (українська редакція) в другій, «златоустівській» [19: 142]. Для нас мова першої і другої частин — староукраїнська з помітним церковнослов'янським елементом, залишками від церковнослов'янського тексту, з якого зроблено переклад. Наше спостереження [пор. 68: 21] показує, що в Четьї 1489 р. відбито північноукраїнське наріччя, як і в Київському Псалтирі 1397 р. [59: 218–230].

Ще В. Перетц твердив, що перекладач не користувався грецькими текстами, а використав наявні здобутки словенороської житійної та проповідницької традиції, знайшовши все, необхідне йому, в рукописах свого часу [68: 8].

Переклад Четьї, вочевидь, справді здійснено зі старослов'янського тексту чи скомпоновано зі старослов'янських текстів східнослов'янської (давньокиївської) редакції. Свідченням цього є, зокрема, такі звукові явища, відбиті в залишених без перекладу фрагментах (фрагментиках Четьї, як *ж* на місці *жд*: мнозии *хожахоу* (с. 7 зв.), *раа чюжи* єсмо были (с. 24 зв.), *позри... и вижь* (с. 31 зв.), оуности *вожь* (с. 309), бѣдами и *ноужами* (с. 355), *наслажаютса* (с. 358 зв.) тощо, але *ненадѣжны(м) надеж(д)а* (с. 21 зв.), *ч* на місці *щ*: *вса имѣниа* своа раздаваше *врачомъ* и не *полоучила... помочи* (с. 67 зв.), *поверечі*. да *птици изъедать* (с. 183, старосл. *поврѣщи*), пор. ще: *волокоущю* (83 зв.). Щоправда, перекладач (переписувач) сам міг уживати *ж* на місці *жд* та *ч* на місці *щ* оригіналу. Показовішим свідченням може бути зафіксований у Четьї 1489 р. східнослов'янський початковий *у-* відповідно до старослов'янського *ю-*: *молодець оуноша... нестеръ* (с. 57; але *сесь юноша нестеръ — 57 зв.*), *оуношоу* глуха (с. 196 зв.), *именемъ оульганъ* (с. 30), *стаа* варвара... *сотворила... ради и оульганиі* (с. 87), *навіть із чергуванням у — в*: *роусина... што вродивымъ* *именов... бо х(с)а ради* (с. 45 зв.), *во вѣтробѣ* *мѣтрнѣи* (с. 253, із *утробѣ*), але: *юзы* *разърѣшилъ* (с. 72 зв.), *во ютробѣ* *мѣтрни* (38).

Як відомо, на середину XII ст. буква *ж* у східнослов'янській писемності вийшла з ужитку, і відповідно до живомовної фонетики на її місці використано *оу*, *ѣ* [108: 114]. У Четьї 1489 р. також спостерегаємо літеру *ю* на місці старослов'янської *ѣж*, наприклад: *наслажаютса* (с. 358 зв.) тощо.

Але на початку 208 аркуша (точніше — в третьому рядку його) рукопису Четьї 1489 р. з'являється в тексті буква *ж* на місці літер *оу* (*у*) та *ю*

як відповідно до давнього, етимологічного звука у, так і на місці давнього носового Ҁ. Правильні написання її на місці праслов'янського Ҁ — випадкові. Пор.: ко своємъ гвѡа(л) *своѡ лихотѡ; пѡть* (правиль) до пекла. *своѡ наукоѡ; на сѡдѡ* привели (с. 208), никого бо не *нѡѡѡ* (211). Здебільшого ѡ написано в пам'ятці на місці живомовного у: во єдиность *лѡбо* (тобто *любо*) вѡ *дрѡгѡ со дрѡгомѡ; лѡбовѡ* имѣти ненасытноу (211 зв.), *чомѡ; не разѡмѣли* (215 зв.), *лѡ(д)ско(г)* дела клопоту (216, тобто *людского*) тощо.

Буква ѡ упереміш із оу (у) без певної системи виступає (то рідше, то частіше) аж до 227 сторінки включно пам'ятки. Можливо, що такі написання йшли від рукопису старослов'янською мовою східнослов'янської редакції, адже в зазначеній частині Четї трапилося написання з буквою ю *пригвоз(ж)дѣнѡ былѡ* (с. 209); *пришедшѡ* (226 зв.). Але буква ю трапляється спорадично і в інших частинах Четї: *прише(д)шѡ* посланни (226 зв.). А може, Єс. Березка піддався моді так званого другого південнослов'янського орфографічного впливу і пробував імітувати щось із того, що бачив у привезених зі слов'янського Півдня книжках.

Важко сказати, чи вже в тексті, з якого здійснено переклад, були деякі повноголосні форми на місці неповноголосних, чи вони відображають закономірну фонетику (з повноголоссям) українських слів (що, гадаємо, імовірнішим) перекладу: *полома* в росоу стѣденую вбернуль (с. 72 зв.), ...вдарилѡ є(г)[о]... *пороко(м)* в лице (с. 72), *богаре...* стоґачи на *забороле(х)*. оузрели дѡцю *волокущю* змиа (с. 83 зв.).

Про те, що тексти Четї перекладено зі старослов'янських східнослов'янських редакцій свідчать форми на *-а(-я)* активних дієприкметників чоловічого роду в називному відмінку однини: *мока* дожде(м) и *гора* ш(т) солнца зноє(м) (с. 5) (див також: мл(с)тню даваимо по силе своєи. ка(к) хто *мога* — с. 333; пор. сучасне *якомога*).

У Четї закономірні континуанти зредукованих ѡ, ѡ > о, е — звичайне явище. З особливих випадків вокалізації ѡ у сильній позиції відзначимо: *газа шопната* (с. 87 зв.) < *осѡпната* (тобто «віспяна»). У написанні *коворѡ* «килим»: повелѣли *коворѡ* послати... на *коврѡ* (с. 152) на перший погляд ніби маємо о на місці ѡ (*коворѡ*), проте вже в давньокиївських пам'ятках засвідчена форма *коворѡ* (вѡ *коворѡ* обѡртѡвѡше [101: 42–58]) з асимілятивним переходом ѡ > ѡ, отже, в Четї відбито розвиток давньоукраїнського явища в цьому слові. Усупереч етимологічно правильній формі *доволѣти* < *dovylĕti, в досліджуваній пам'ятці маємо *доволѣти*: не *доволѣть...* вѡра єдина (с. 335 зв.). Мабуть, це дієслово в живому мовленні використовувалося рідко, тому рано зазнало впливу адвербіальної сполуки до *волѡ*. Уже в текстах XIII–XIV ст. на місці безособового *доволѣть* зафіксовано форму *доволѣть* [79 I: 31–32].

Привертає увагу е на місці ѡ у слабкій позиції в суфіксі *-ств-*: *вои-нества* анґльскаґа (с. 43, 192), *поґасы воинственны* (с. 142 зв.), *чистыи девественикѡ* (с. 43), *достоинество* возвести (с. 358), наше *недостоинество* (с. 110 зв.), *множество* (с. 9), *таинство* страшно (с. 110 зв.),

̄рествию є(г)[о] (с. 29), ̄Прествоююще . дешкли(ті)апоу (с. 60 зв.) та ін. (пор. сучасні *воїнство, тайнство, царство*). Це можна б пояснити як *e* на місці *ь* у псевдосильній позиції — перед групою приголосних. Однак цьому суперечить дериват *мученыи* < *мучьныи* «для борошна, муки»: *сосоудъ мученыи... напо(л)нивса* (с. 233 зв.). Оскільки написання *e* на місці *ь* в слабкій позиції спостерігаємо переважно в книжних словах, допускаємо, що вони були в манускрипті, з якого зроблено переклад. Написання *o, e* на місці *ѡ, ѣ* у слабкій позиції і навпаки — написання *ѡ, ѣ* на місці етимологічно повнозвучних голосних — характерне для пам'яток XIII ст., наприклад, для Євсевієвого Євангелія 1283 р. [58: 18–19]

Старослов'янське походження *трапеза* і деривати від нього в давніх східнослов'янських пам'ятках, особливо — південних, дуже часто має вигляд *трапеза* (і похідні) [101: 718]. У такій формі він трапляється і в Четьї 1489 р.: *влѣзь подь... трапезоу* (с. 11 зв.), *садишьса за трапезѡ* (с. 348 зв.). Пор. і з перезвуком *'a > e*: *ѡсти и пити ѡ(т) трепезы* (с. 149 зв.), *по(д)... трепезою* (с. 196 зв.).

До давнього східнослов'янського тексту веде, ймовірно, назва *оужасть* «жах» із кінцевим елементом *-ть*: *страхъ и оужасть* (с. 328), *страхъ и вжасть* (с. 329), *великъ страхъ оужасть и тоуга* (с. 355 зв.). Така форма слова типова для східнослов'янських текстів і оригінальних, і списків зі старослов'янських [94 III: 1162]. Із «класичних» старослов'янських текстів досліджувана форма наявна лише в Супральському збірнику [129 IV: 616–617], дотичному, на наше переконання, до давнього Києва (пор. у цій же пам'ятці *оужастьнѡ* [Там само: 616]).

До виразних лексичних елементів, котрі можуть маніфестувати походження принаймні деяких текстів, із яких зроблено переклади для Четьї, зараховуємо термін *послоухъ* «свідок»: *лѣжи послоухо(м)* не боудь (с. 282, 332 зв.), бо він типовий саме для давніх східнослов'янських пам'яток [79 VII: 248–250]. Найдавнішим слов'янським пам'яткам притаманний його еквівалент *сѡвѣдѣтель* [129 III: 184; 62: 35–44].

Отже, виявлено чимало мовних елементів, які свідчать про те, що переклад Четьї здійснено із церковнослов'янських текстів східнослов'янської редакції. Можливо, що колись буде знайдено церковнослов'янські пам'ятки, з яких зроблено переклад текстів, представлених у Четьї.

Вивчення майстерності перекладача, порівнюючи переклад Четьї 1489 р. з церковнослов'янськими текстами, започаткував В. Перетц [68].

Бодай для загальної орієнтації в праці перекладача, його майстерності зіставмо уривок тексту з життя вітчизняних святих Бориса і Гліба, наявного в Успенському збірнику XII–XIII ст., написаного старослов'янською мовою давньокиївської редакції, з аналогічним текстом у пам'ятці 1489 р., хоч невідомо, з якого тексту перекладено життя Бориса та Гліба в Четьї. Пор.:

Успенський збірник:

сь оубо володимиръ имѣаше сновѣ. вѣ. не отъ єдиноа жены нѣ отъ раснѣ матерѣ ихъ. вѣ нихъ же баше старѣи вышеславѣ. а по немъ

изаславъ .г̃. стопълкъ. иже и оубиство се зълоє изьобрѣтъ. сего м̃ти преже бѣ чърницею. грѣкыни соущи и поалъ ю бѣ аропълкъ братъ володимиръ. и ростригъ ю красоты дѣла лица ѣа. и зача отъ неа сего стопълка оканьнааго. володимиръ же поганъи ѣще оубивъ аропълка. и поатъ женоу ѣго непраздъноу соущу. отъ неа же роди сѧ сии оканьнии стопълкъ. и бысть отъ дѣвою цю [!] и братоу соущу. тѣмъ же и не любляаше ѣго володимиръ. акы не отъ себе ѣмоу соущу. а отъ рогнѣди .д̃. сны имѣаше. изаслава. и мьстислава. и арослава. и всеволода. а отъ иноа сѣтослава и мьстислава. а отъ былгарынѣ бориса и глѣба. и посажа всѧ по роснамъ землямъ въ княжении [101: 43].

Четья 1489 р.:

сии оубо володимиръ имѣлъ сновъ .в̃.і. не ѡ(т) [ѡ]диноє жены. но вси ѡ(т) розны(х) м̃треи. в ни(х) же бы(ст) има. стареишему с̃ноу ѣго вышеславъ. и по немъ заславъ. третии сватопо(л)къ. иже оубиство сие злоє сотвори(л). сего м̃ти преже черницею была. грекини б(д)оучи. пона(л) бы(лъ) (ю) аропо(л)къ братъ володимировъ. и ростриг(л)ъ ю красоты дела лица еє. и зачатъ ѡ(т) неє с̃тополка. володимиръ же еще поганъ былъ. оуби(л) брата еропо(л)ка. и пона(л) женоу ѣго непорожню соущу. ѡ(т) неє же родилса. сесь ѡкан(н)ыи с̃топо(л)къ. и бы(ст) ѡ(т) двою ѡцоу. и ѡ(т) двою братоу. прото жъ не любляше ѣго володимиръ. што не ѡ(т) себе ѣмоу соущу. а ѡ(т) арогнѣды .д̃. сны имѣлъ. заслава мь(с)тислава. арослава. всеволода. а ѡ(т) иноє сѣтослава. а ѡ(т) болгарине. бориса. и глѣба. посадилъ ихъ володимиръ. по рознымъ землямъ оу княженъи. (237–237 зв.).

Зіставлення цих двох уривків демонструє великі зміни, що сталися в фонетиці української мови від XII до XV ст., північне наріччя якої представлене в Четьї: *ѣ* (дифтонг) зберігається лише під наголосом (*имѣлъ*; *ѡ(т) арогнѣды*; *глѣба*), часом дифтонг під наголосом передано через *e* (лица *еє*, *стареишему*), а в ненаголошеній позиції *ѣ* > *e* (*дела*, *иноє* «іншої»); звук *a* після *j* перейшов у *e* (*ерополка*); на початку слова *и* занепав (*заславъ*). Можливо (та не обов'язково), в деяких позиціях утратив палатальність приголосний *ц* (*черницею*), сталася дисиміляція *чт* — *шт* (*што*) тощо. У перекладі одну неповноголосну форму замінено повноголосною (женоу... *непорожню*), іншу — залишено (*преже*). Збережено без зміни звукову форму назви *жена* (пор. сучасне укр. *жона*).

Зміни в бік живого мовлення спостерігаються в морфології імені: замість давньої форми родового відмінка множини іменника *мати* — *матерѣ* — ужито форму з новим закінченням *-ей*: ѡ(т) розны(х) *м̃треи*; замість церковнослов'янської форми родового відмінка однини займенника третьої особи жіночого роду *ѣа* використано живомовну *еє* < *еѣ* «її». Особливо помітні зміни в парадигмі минулих часів дієслова. Форми аориста й імперфекта замінено формами перфекта: *имѣаше* на *имѣлъ*, *изобрѣтъ* — *сотвори(л)*, *поатъ женоу* — *пона(л) женоу*, *роди сѧ* — *родил сѧ*, *посажѧ всѧ* — *посадилъ ихъ*. Пор. ще: оубиство... *изьобрѣтъ* — оубиство *сотвори(л)*. Одну форму імперфекта (*баше*) в перекладі замі-

нено формою аориста (*бы(ст)* има ... *сноу*) й залишено одну форму аориста дієслова *быти* — *бы(ст)* ω(т) двою оїоу. Відповідно до форми третьої особи однини аориста: *зача* ωт неа Успенського збірника маємо аористну форму з кінцевим *-тъ* у Четьї: *Зачатъ* ω(т) неє. Залишено в перекладі одну форму імперфекта з давнього тексту: *не люблааше* — *не люблаше*. В одному випадку перекладач активний дієприкметник теперішнього часу замінює дієприслівником: грѣкини *соущи* — грекини *б[оу](д)оучи*, в двох випадках залишив без заміни: женоу.. непраздню *соущю* — женоу... непорожню *соущю*; не отъ себе ємоу *соущю* — не ω(т) себе ємоу *соущю*. Один раз давній дієприкметник опущено: *стоплькъ...* бысть отъ дьвою [от]цю и братоу *соущю* — *стополькъ...бы(ст)* ω(т) двою ѿоу и ω(т) двою братоу.

У старовинних перекладах із близькоспоріднених мов годі сподіватися великої кількості слів інших коренів, ніж тих, що в оригіналі. У досліджуваному уривку привертає увагу дієслово *сотворити* (оубиство сие злоє *сотвори(л)*), яким перекладено лексему *изобрѣсти* (оубиство се зьлоє *изобрѣтъ*), що його нинішні лексикографи-історики семантизують як «замислити» [79 IV: 57]. У зв'язку з тим, що достеменно не знаємо тексту, з якого перекладено матеріали Четьї, не можемо нічого певного твердити про нечленні форми прикметників і вказівних займенників у пам'ятці. Пор. в Успенському збірникові: володимиръ же поганъи єще *сь...* володимиръ; *се злоє* *изобрѣтъ* та відповідно в Четьї: *сии...*володимиръ, *сие злоє* *сотвори(л)*.

Один раз вказівний займенник *сии* в Четьї замінено на *сесь*: *сии* оканьный *стоплькъ* — *сесь* ωкан(н)ый *стоп(л)къ*. Редуплікований *сь* — *сьсь* — представлений у давніх східнослов'янських пам'ятках із різних територій, але найбільше в руськоукраїнських [94 III: 885]. У XIV ст. *сьсь* зафіксовано в молдавській грамоті з Сучави, в XV ст. — в закарпатській грамоті, в документах із Галичини (Жидачів), Волині (Луцьк) і з Києва [84 II: 342]. Нині вказівний займенник *сес'* функціює в закарпатських і поодиноких бойківських говірках. У буковинських та окремих гуцульських говірках слово має форму *оцес'* < *отсес'*, *цес'* < *оцес'* [5 II: карта № 210].

Історики білоруської мови виявили вказівний займенник чоловічого роду *сесь* у пам'ятках XVI–XVII ст. [13: 116] Якихось слідів цього слова в сучасній білоруській мові ми не знайшли. Не виключено, що у старобілоруських текстах займенник *сесь* — українізм.

Виступає займенник *сесь* і в російських пам'ятках XVI–XVII ст., особливо в часових прислівниках *сесь днь*, *сес час*, *сесь часъ* «зараз, зараз же, негайно» [81 XXIV: 99]. Рудиментом його є прислівники *сесь* «нині», *сесьгод* «цього року» у східних говірках російської мови [25 IV: 169, 179].

У Четьї використано живомовні слова, що вводять підрядні речення причини: оканьный *стоплькъ*. и бысть отъ дьвою [о]цю... *тѣмъ же* и не люблааше єго володимиръ. *акы* не отъ себе ємоу *соущю* [101: 43] —

...̄стопокъ. и бы(ст) ѡ(т) двою ѡцоу... *протожъ* не люблаше его володимирь. *што* не ѡ(т) себе емоу соуцоу (Чет.). У цитованому уривку в Четї спостерігаємо взятї (залишенї без перекладу) з оригіналу слова і форми, напевне, не вживанї у мовленні кінця XV ст.: *не люблаше, соуцоу*.

Отже, церковнослов'янські та українські елементи в пам'ятці співіснують. Аналогічне явище спостерігається і в Пересопницькому Євангелїї та інших староукраїнських перекладах із церковнослов'янської мови.

Церковнослов'янїзми наявні і в перекладах XVI ст. знаного білоруса Ф. Скорини. На думку А. Журавського, їх можна розглядати як свідоме намагання надати релігійним текстам урочистості й піднесеності. Лінгвіст твердив, що воно легко здійснюється завдяки тому, що більша частина лексичних і граматичних засобів була зрозуміла для тогочасних читачів у зв'язку з поширенням церковної літератури. А. Журавський вважає заслугою Ф. Скорини те, що він відповідно «до потреб свого часу створив окремий тип гібридної церковнослов'янсько-білоруської писемної мови, аналога якій неможливо знайти у східних слов'ян того часу» [35: 425]. Проте бачимо, що такий тип літературної мови був і в Україні, де його, власне, й започатковано задовго до Ф. Скорини.

Дослідник лексики Четї мусить завжди мати на увазі те, що в перекладі залишено чимало елементів старослов'янського (церковнослов'янського) тексту-оригіналу. Наприклад, у пам'ятці читаємо: познали ѡзвы *гвоздїныа* на... роукахъ его; познали деи есмо его. по ранамъ *гвоздинь(м)* (с. 176). Прикметникъ *гвоздинь* “цвяховий”, засвідчується в “класичних” пам'ятках старослов'янської мови: ѡзвы *гвоздеиныа* [129 I: 392]. Цей церковнослов'янїзм увійшов і в інші староукраїнські пам'ятки [85 VI: 197].

В окремих творах у Четї 1489 р. майже повністю збережено церковнослов'янський текст, лише трошечки наближено його до живої мови. Такими, зокрема, є “Сло(в) ѡ сты(х) чюдотворце(х). козмы и дамыана. Славную оуго(д)никоу х(с)товою (с. 66 зв. — 146?) та оповідь про “моучение и страсть. стго славного. великого х(с)ва му(ч)ника. геургеа” (с. 177–178).

Ледь торкнувся перекладач церковнослов'янського тексту “В не(д) .̄в. поста: иже во стыхъ оца нашего. ива(н) зла(т)оуста(г). повчѣние хр(с)тыано(м)” (с. 301 зв.—303 зв.).

Один той самий текст у Четї 1489 р. написано двічі: «М(с)ца сентебра. в .̄кs. днь и(ж) во сты(х) оца наше(г) ива(н) златоусто(г) архиеп(с)кпа праграда слово похвалное великому ивану бгсловоу и еванглистѣ» (с. 39–45 зв.) — «И(ж)е въ сты(х) ѡца нашего ів(н)а златоустого. архиепискѣпа. прагр(д)а. слово похвалное. велікому іва(н)у буслову ев(г)листу ѡче блг(с)ві» (с. 188–195 зв.). Зіставлення цих двох переписів показали, що лексичні різночитання в них мінімальні, але у фонетиці та морфології вони досить помітні. Треба думати, що під час переписування більш-менш добре збережено лексику протографа Четї.

Українська мова в Четьї представлена нерівномірно. Більшість творів, уміщених у ній, майже повністю українськомовні, з мінімальною кількістю церковнослов'янських елементів.

Гарною староукраїнською мовою (звичайно, із церковнослов'янськими вкрапленнями) характеризується “Сл(в)о на рож(с)тво прес̄тыа. вл(д)чца нашаа б̄ца приснод̄вы м̄ріа” (с. 13 зв.—19 зв.), наприклад: ставши по(д) др̄ввомъ дафиною. начала плачуши молити(с)... оузр̄ѣла на др̄вве гнездо птичєє. и почала силно плакатиса. а рекучи. оувы мн̄б̄днои... охъ мн̄б̄днои. кому са могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гн̄зда вьють. и д̄тки плод̄ять. о б̄да мн̄б̄вканной гр̄шнои (с. 15);

а какъ исполнилоса .Ѣ. м(с)цеи. родила а̄нна. оуспытала бабы. рек̄чи. што єсми родила. и она рекла. ж̄ньскийи полъ. и повивши баба. ст̄ю преч(с)т̄ю д̄вицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилиса дениє // очистиласа а̄нна. дала сесець свои ш(т) персеи ст̄ои д̄вици. и нарекли има. єє ст̄ои мл(с)ти м̄ріа. и почала ст̄аа девица рости д̄ньа што д̄на. (с. 16—16 зв.);

а какъ ш(т)ст̄лпиль ш(т) неє а̄нгл̄ь. ажъ идоу(т) к неи два в̄стоноши (с. 15 зв.);

а̄нгли же б̄жи. невидимо стерегли єє ст̄ое м(л)сти. а коли была ст̄аа м̄ріа. годъ. вчиниль оц̄ь єє іакимъ. пиръ великъ. созвалъ свещеники... (ст. 16 зв.);

призови чистые д̄вице. дочки євр̄фискиє. ать возму(т) свечи горашии. (с. 17 зв.);

Заступница ш(т) злод̄євъ наши(х). ты госпоже; наши грехи изглаживаєши, што на на(с) пишють злии д̄яволи (с. 19 зв).

У Четьї 1489 р. представлений, звичайно, піднесений конфесійний стиль, але перекладач не цурався й розмовних елементів (можливо, він сам їх додавав), тому в ній трапляються соковиті народні порівняння, фразеологія, наприклад: п̄яници иным са оусмехають. *а сами тако свин̄ьа в л̄жи са валаю(т)...* П̄яници хм̄ль шчи ослепи. а б̄гатыи шглох̄ во ск̄лности (с. 340), *тако скотина жрєши пораню. ако свин̄ьа. оу скверна(х) валаєшиса* (с. 354), *боуде(м) каждыи стотати назі. ка(к) м̄ти родила* (с. 280 зв.), *ли оу тверезомъ раз̄ме. или оу п̄яно(м)* (с. 344 зв.), *то (ж) бра(т)а слыш̄мо и приимаимо в разоумъ* (с. 340), а коли ст̄ое писмо чтоу(т). ни с кимъ не шепч̄те. *только слоухаи ш(т) всего ср(д)ца и на разоумъ свои бери* (с. 350 зв.), *шни бы ємоу не инели в̄ри. во плоти видачи* (с. 253), *шчи свои на него стромать*. хочачи видети моужества его (с. 188 зв.; пор. *встромляти очі в кого — що, куди* “пильно вдивлятися в кого-небудь, що-небудь” [87: 134]), не помагаю(т) єи. словеси. шно сама ш *соб̄ъ д̄ша слово ш(т)дає(т)* (с. 278).

Елементом розмовності, а також інтимності, є нечисленні гіпокористичні варіанти слів: наоучи(л) ирода... д̄яволь̄ вси д̄тки побити (с. 208), малыи д̄тки (с. 114), и вси д̄тки побили оу вифлишме (с. 122 зв.), м̄трнихъ стогнании... видашихъ своихъ д̄токъ заколоты(х) коп̄ьи... а шни были *малєнки*. ни слова во в(с)т̄хъ своихъ им̄ѣли... (с. 274).

Щодо мінейної частини пам'ятки В. Перетц констатував, що особа, яка здійснила переклад текстів, котрі скопіював Єс. Березка, поводитися зі словенороськими оригіналами досить вільно (ми б сказали — творчо). Перекладач то скорочував свої оригінали, то оснащував їх доповненнями, то перефразовував, роблячи такі зміни, що часом на перший погляд навіть важко встановити співвідношення і залежність української статті від її словенороського оригіналу. Дослідник писав, що при цьому перекладач часто робив так: він зберігав заголовки словенороських статей, зберігаючи початок (перші слова або декілька перших речень) із неістотними змінами, а потім зовсім вільно ухилився від свого оригіналу, пристосовуючи похвальні слова до чисто повчальної мети [68: 20–21].

Аналогічні факти дослідник виявив і в другій частині пам'ятки — гомілетичній [68: 79, 91, 102].

Подальше докладне вивчення текстів, уміщених у Четї 1489 р., допоможе з'ясувати, які з них є перекладами творів отців Церкви, зокрема І. Золотоустого, а які належать давньо- або староукраїнським авторам, виявити доповнення наших письменників і проповідників до чужих творів.

Парадокс, але в Четї трапляються покликання на І. Златоуста в творах, котрі, за заголовком, належать цьому ж святителеві, бо твори, зібрані в Четї, мали виголошуватися в храмах.

Наприклад, у проповіді “...Сл(в)о... ів(н)а Зла(т)устого о д̄ши чл̄вчои. праведнои [и] гр̄шної” читаємо: ...слышьте. што р(ч)еть намъ ст̄и ива(н) зла(т)оустъ. ныне былъ славень. а завтра бе(з) д̄ши во гробѣ лежи(т)... (с. 356 зв.). У творі із заголовком «...ив(н)а златоустаго. повчѣние ѡ слепци» (с. 349), сказано: «а не посмѣиса хромомъ ни слепому. послѣшаимо што р(ч)еть ст̄и иванъ златоустъ . аще раздражає(ш) оубогаго. разгнѣваєшь сотворшаго (с. 350).

У повчанні «Иже во светы(х) ѡца нашего... ив(н)а Златвоустаго. слово ѡ покааньи д̄ши...» після невеликого вступу читаємо: «...любовь єсть самъ х̄с. и прото (ж) к намъ г̄леть Златоусто(м)...» (с. 362 зв.), а в кінцевій частині маємо: «того ради. ст̄и великии архієп(с)п̄. иванъ зла(т)оустъ. написаль намъ сие слово. ѡ вашемъ д̄шевно(м) исправлѣнии. надѣюса на преч(с)тныи кр(с)тъ х(с)въ...» (с. 365). У слові «Повчѣние. иже во светы(х). ѡца наше(г) архієп(с)кпа. ив(н)а зла(т)оустаго. ѡ смерти» за довгою розповіддю зазначено: «нѣсть се намъ лъжи. но истина. еже написаль ст̄и иванъ зла(т)оустыи... да быхо(м) с л ы ш а ч и творили добраа дѣла... и ѡ томъ много пишется. а се оукратце с п о в е - д а ю вамъ.» (с. 366 зв.). Далі ще на трьох сторінках (с. 367–368) триває повчання доброю староукраїнською мовою з невеликою церковнослов'янською домішкою.

У кінці проповіді їхні автори звичайно віддають шану Трійці — Отцю, Сину і Святому Духові. Але перекладач або переписувач іноді автоматично згадує Другу Особу Трійці після згадки про Христа, на-

приклад: ...w x(c)e uc(c)e. w господѣ нашемъ. емоу (ж) сл(в)а. съ щѣмъ и сномъ и стымъ дхомъ (с. 357 зв.), да избавить на(с) хсѣ бѣ . w(т) мѣки вѣчноє. емоу (ж) слава. со щѣмъ и сномъ. и стымъ дхомъ (с. 362).

Докладне вивчення пам'ятки може виявити українську оригінальну проповідницьку творчість XV ст., про яку відомо досить мало.

Напевне, апокрифічне «Сказание. стго ивана ѳешлога. ка(к) на горѣ фаворьстѣи. въпрашалъ г(с)а. ба спса нашего їсоу(с) х(с)а. ка(к) оуохоче(т) приити с ѣбси на землю. соудити всѣи вселенней. живы(м) и мертвымъ. и w антихр(с)тове цр(с)твѣ» мало звершити Четью 1489 р., подібно до того, як «Об'явлення (одкровення) св. Івана Богослова» завершує канонічний Новий Заповіт. На жаль, завершення цього «сказанія» обривається, бо кінцева частина досліджуваної пам'ятки втрачена.

Мабуть, оригінальним вітчизняним давнім твором є «Слово. на покров(в) стѣи бѣа приснодѣвы мѣриі» (с. 45 зв.—51 зв.; творця «Слова» не названо), в якому чітко проглядає патріотизм автора. Воно починається зверненням, у якому Андрій Юродивий названий русином: «Страшно и дивно естъ братіа. видѣние. стого бѣа андрѣя роусина. што вродливимъ[!] именов... бо х(с)а ради. и его вчника стго ефифаніа. грека» (с. 45 зв.). Він підкреслює: «Ви(д)те (ж) братіа. великое милосердие мѣтре х(с)вы. какъ милоуе(т) на(с) вѣрны(х) хр(с)тианъ. тамъ было. въ цѣригородѣ. коли гавилася стѣи бѣа. молачиса за хр(с)тианы. светомоу андрѣю. и эфифанію. стѣи андрѣи роусин. а стѣи ефифаніи грек. оучникъ его. чересь ты(х) двоу разѣмѣимо. на обох мл(с)риє бѣжие. и преч(с)тоє бѣгоматере. на роусине и на грецѣ. такъ еє стое мл(с)ти въ цѣркви гавлѣние. а здѣ в руси милость тамъ оу греческой земли молиласа. а здѣ на(с) помиловала. такъ еи молачиса. андрѣи съ ефифаніе(м) видели. цѣрю и люде(м) // споведали. а здѣ роускии снове. еє стои мл(с)ти. многіє цѣркви поставили. во има стго покрова еє. та(м) въ цѣркве люди стым онофоро(м) покрывла. а здѣ всю роускоюу зе(м)лю. w(т) паганы(х) застѣпаєть. та(м) за люди слезы поустила. а здѣ на(с) себе знати навчила. та(м) роуце къ сѣноу своємѣ подимала. а здѣ на(м) стго покрова своє(г) дѣнь празнова(т) велѣла... (с. 46 зв.—47), нине бо братѣи всѣмъ на(м) хр(с)тиано(м) радость пришла. больше ины(х) радостии сесь празни(к) покровъ преч(с)тоє. тым бо на(с) госпожа преч(с)таѣа оумножила роуси а больше тымъ. што (ж) нине оувиде(л) стѣи андрѣи роусинъ. первыи молачиса за хр(с)тианы» (с. 46 зв.—47). Далі невідомий письменник-проповідник закликає: «прото (ж) братіа». вчинѣмъ хвалоу бѣжѣи мѣтри. што wна покрыває(т) на(с). от огна и меча. и w(т) межисобно(г) клопотѣ. w(т) нахожѣниѣа паганы(х). и што вра(г) наши(х) невидимоу силоу на(с) заступає(т)» (с. 47—47 зв.). Такий заклик був актуальний і в давньокиївський час, і в XV ст. Варто згадати, що 1482 р., незадовго до написання Четї, на Київ напав кримський хан Менглі-Гірей. Місто зазнало руйнування.

У проповіді «...бѣа наше(г) ива(н) златоусто(г) ...слово похвальное вликомуу иваноу бѣгословоу и евангелистѣ» написано: «...тако(ж) въ

ефесе былъ первый голо(с). Искони естъ слово. што всего свѣта приходѣчи. тоє слово написали. в *наши(х) рѹски(х) земла(х)*. хвала х(с)а тоє слово держитса. ис початка є(ст) слово. ноужа естъ великаѣ. Єго поведа(т)» (с. 40 зв.).

А в кінці слова «ѡ житѣи. светого. николаы. ѡ смерти. и ѡ погребѣнии его» підкреслено, що «в латиньскои земли. тѣло его лежить. а в насѣ в рѹси мл(с)рдие єго. и чюда великаѣ... и помолѣмса сѣтомуу великомѹ чудотворцю и застоупникоу наше(м) николе... и рѣмъ голосомъ велики(м). ѡ великии никлае. моли ѡ на(с) сѣтую бѣю. и с нею моли сѣна єе. г(с) бѣ // наше(г). *штобы на(с) грѣшны(х) православны(х) хр(с)тыанѣ. избави(л) ѡ(т) людеи иного закона. и ѡ(т) ихъ насильѣ. и сѣтаѣ цркви своѣ оутвердилъ бы хс непорушно ѡ(т) ни(х). и намъ бѣ да(л) оумъ твердыи. въ єдино(м) крещѣнии быти до скончаниѣ вѣка наше(г)* (с. 110–110 зв.). Кого мав на увазі проповідник-русин, коли просив слухачів (читачів) молити Бога і Богородицю, щоб їх, православних християн, урятували від людей «иного закона» та їхнього насильства, важко визначити. Можливо, заклик бути в єдиному хрещенні до кінця «вѣка нашего» натякає про натиск, експансію католицизму? Таке звернення могло бути актуальним більше в умовах тодішньої Польщі, ніж Великого князівства Литовського. Пор. ще згадку про православну віру у слові «...и(в) на златооустаго. повчѣние ѡ слепци» в нейтральному плані: слепым са не пороугаимо ...слышим бо. Што ж єго ради мнозии народи оу *православною* вѣрѹ вбратилиса (с. 350); в інших місцях пам'ятки: за(н)ужь пришло вѣрма єго. но цркви ѣзыковѣ. выкупилъ своєю кровію. еже *нікто не м(о)жетъ измочи*. то(т) є(ст) што. *сѣтую вѣру нашу правосла(в)ную хр(с)тыаньскоюю*. што бѣ на(м) ѣзыко(м) даль (с. 173), [Христос] а намъ *православнымъ хр(с)тыаном*. радость вѣчноую... да(л) (с. 175).

«...Ив(н)а златооусто(г)... слово на рож(с)тво г(с)а наше(г) іс(с)ѣ х(с)а» у Четві завершено критикою залишків язичництва: «...и спроста рѣкоу.. не вѣрмо // бра(т)ѣ оуво сны. оу ворожи. въ стрѣчи. в зачиханѣ. заноу (ж) хто в тоє вѣрить. то естъ не бѣии. але сотонинѣ. ѡсѣжень боуде(т) с резоемцами в моуце вечной. а мы братиѣ держѣмса нашего пута х(с)а ...што (ж) на(с) избавилъ ѡ(т) идольско(г) поклонѣниѣ. ємоу (ж) сл(в)а. сѣ бѣце(м) и сѣномъ и сѣты(м) дѣхомъ» (с. 119–119 зв.). У кінці слова І. Золотоустого «на бѣгоѣвлѣние» поміщено заклик: «волхвовъ и ворожебнико(в) в домъ свои не приимаимо. в зачиханѣ и въ стрѣчи не вѣрмо. того всего хс не люби(т) и преч(с)таѣ єго мѣти» (с. 132 зв.; пор. у час Київської Русі «Слово нѣкоего Христолюбца»).

З огляду на специфічність перекладів, поєднання в них церковнослов'янських, книжних і живомовних українських елементів, буде конче потрібно знайти тексти, з яких перекладено представлені твори в Четві, з'ясувати, які твори належать отцям Церкви, а що апокрифічне або й створене у нас чи взагалі у Східній Слов'янщині.

Четвя 1489 р. дає багатюший матеріалів для спостережень і роздумів над українською мовою XV ст.

Специфічні риси української мови в пам'ятці виступають виразно, часто із церковнослов'янськими поруч, наприклад: сѣли на в(ч)ра за трапезою. почали гати и пыти... въспоминаючо дитище своє (с. 98 зв.). Уважний дослідник виявить у ній не тільки явища, притаманні лише українській мові, більшості її говорів, але й специфічні українські діалектні елементи різної хронології, що на другу половину XV ст. вже усталилися.

Найперше відзначимо одну специфічну фонетичну рису, що була вже в праукраїнському говорі пізньої праслов'янської мови. Це — перехід $e > o$ та сильного $\text{ь} >$ сильний ѣ після м'яких приголосних $\text{ѣ}', \text{ѣ}', \text{ѣ}'$, $\text{с}'$ (що виникли внаслідок палаталізацій задньоязикових g, k, x); після j ; після м'яких сонорних приголосних $l', r' n'$ (які з'явилися в результаті злиття j з l, r, n) перед складом із голосним заднього ряду³. Найповніше перехід $e > o$ в зазначених позиціях дослідили М. Жовтобрюх [33: 264–273] та Ю. Шевельов [106: 192–214]. Однак про перехід зредукованого переднього ряду ь у редукований голосний заднього ряду ѣ М. Жовтобрюх навіть не згадує, а Ю. Шевельов говорить про $o < e$ (ѣ). Ми глибоко переконані, що сильний ь у відповідній позиції перейшов у сильний ѣ ще до занепаду редукованих голосних. З огляду на це легко пояснити більшість випадків із o після історично м'якого чи напівм'якого проголосного в українській мові, отже, не тільки *жена > жона*, але й *льнѣ > л'ѣнѣ > льон* і т.д.

Попри давність явища, в ранніх писемних пам'ятках перехід етимологічного $e > o$, сильного $\text{ь} >$ ѣ у зазначеній позиції засвідчується нечасто. Найдавнішу фіксацію його, але не бездоганну, маємо в Ізборнику 1073 р.: и обнавляѣ бо *чоловѣка* [33: 264] (у фразі два слова із o перед *чо-* і один o — після цього складу, тому не виключена описка). Другий випадок, що його дослідники явища часто наводять із Ізборника 1076 р. як свідчення $e > o$ після шиплячого перед твердим приголосним — *жона* є також непевним: у рукопису o написано поверх e пізніше [36: 384]. Певнішими є зафіксовані в Збірнику 1076 р. написання ѣ на місці ь : *разоумѣеть . чѣто соутъ; чѣто соудиа; чѣто ли* [Там само: 606, 614]. Пор. ще: *шѣпѣтьникѣ* [Там само: 381].

Досліджуване явище в Четьї зафіксоване в таких позиціях:

I. У коренях й основах слів: *жона* (96 зв., с. 323, 329), *вечорѣ* (с. 150 зв.), *чоловѣкѣ* (с. 177), *бчолѣ цвѣты збирає(т)* (с. 276 зв., 344 зв.), *на(д) печорою* (с. 115), *принести рожонѣ* *встрѣ...* *на чотыри* *границы* (с. 32 зв.), *пошолѣ* *в...* *мѣсто* (с. 5), *пришо(л)* (с. 33 зв.), *вшолѣ* (с. 102), *пришодѣ...* *дыхали* (с. 122 зв.) (пор. ще: *даша вѣмѣсто гденѣѣ жолѣ* — с. 174 зв., *желчи оуксоусѣль...* *горьчее жо(л)ча* — с. 176 зв., вплив прикметника *жовтый*). Але: *жену* или *дѣти* (с. 198), *дивитѣ бчелы* — (с. 272), що є залишками з церковнослов'янського оригіналу.

³ Звичайно, в безперервному звуковому потоці такий перехід був можливий й у кінці слова.

II. У флексіях.

а) Іменників *-jo-* та *-i-* основ (зокрема й у закінченнях, перенесених із парадигм інших основ): ты(х) *мѣжо(в)* (с. 49), *ножовѣ* обапо(л) острѣ(х) (с. 180), р(ч)е *моужомѣ* ты(м) (с. 97), заповедалѣ *сторожомѣ* темничны(м) (с. 141), ѡ ты(х) *рѣчо(х)* (с. 332 зв.). Окремо виділимо іменники чоловічого роду *-jo-*основ із суфіксом *-ьць*: *домочадоцьовѣ* свои(х) (с. 70 зв.), всѣ(х) *оцьовѣ*... вывелѣ (с. 48), кр(с)ть... *старцо(м)* разѣмѣ (с. 21 зв.), се вготова(л) *миротворцо(м)*. приидѣте (с. 283 зв.), послѣдоуимо *стымѣ отцьомѣ* (с. 297), *резоемцьомѣ*... моука бѣдетѣ (с. 300) тощо. Пор. ще в орудному відмінку іменника *-ja-* основи: *черницою* была (с. 237). Варто відзначити, що нині форми давального відмінка множини типу *кон'им* < *конемѣ* функціують в українських говорах південно-західного наріччя та в західноволинських північного наріччя [5: карта № 203].

Привертає увагу флексія *-o* < *-e* після шиплячого і *ц* у формі кличного відмінка іменників *-ja-*основи: праведнаѣ *ѣшо* (с. 11 зв., 12 зв.), Горе тобѣ *ѣшо* (278 зв., 353 зв.), ѡхѣ *ѣшо* (280), О... *їане прѣ(д)отечо*; ѡ великии *їане пр(д)тчо* (с. 38) та ін. (але пор.: ѡ... *їане прѣдотече* — 223 зв.).

Трапляються випадки, що демонструють перехід *e* > *o* після шиплячих у флексіях прикметників: пта(х) ѡ(т)летѣвъ. а безумній *тощого* гнезда стерегоуть (с. 173 зв.), займенників: *чого* аґґли не вѣдаю(т). *чомѣ* не пишу (с. 42), хто *чого* доброго жадаєть (с. 199), *о чомѣ* пришо(л) еси (33 зв.), по *чому* ты... ведаєшь (с. 221) тощо, дієслів: не *хочомѣ* видѣти (с. 168).

У Четві 1489 р. виявлено велику кількість слів, у яких *o* < *e* виступає після шиплячих у кінці слова (крім уже відзначених вище форм кличного відмінка однини): коли *вжо* поиті єму (с. 195) (але часто і *вже* — 264 зв., 326), и *ещо*... жечи (с. 186), *ещо* не роди(л)са (с. 191), *ещо* бо имаши... надежю (с. 194 зв.), *ещо* выдачи єго (с. 253 зв.), *ещо* живѣ (с. 260) (трапляється і форма — *еще* — 174 зв., 195; підкреслимо: в сучасній білоруській мові нормативною є *еще*), *вжищо* плетоуть (с. 323).

Дуже часто спостерігаємо *o* < *e* в дієприслівниках: *раскопали*... *хотачо* видѣти (с. 45 зв.), *пришедшо* ко мнѣ (с. 152), *ждоучо* х(с)ва воскрес(с)ниѣ (с. 170), кличу(т). *радоуючоса* (с. 170 зв.), *їавно* слышавше. *говоречо* с нимѣ (с. 174), книжници. што *знаючо* престоупили законѣ (с. 216), *плакахоуса*. а *рекоучо* оувы намѣ (с. 243), *славеще* х(с)а *ба* нашего. и *стоую* преч(с)тоую є(г) *мѣтрѣ*. весь *вифлиѣмѣ* *оувѣрившо*. *возрадовалиса* пѣсьными *поучо*. и *дѣховно* веселачиса (с. 261 зв.), кѣ храмоу *прибѣгаючо*. *свечи*... *зажигаймо* (с. 333) та багато ін. Історично тут наявний *o* на місці *e* застиглої форми називного відмінка множини нечленних активних дієприкметників чоловічого роду теперішнього та минулого часу. Такі структури заслуговують спеціального вивчення (деякі з них нагадують прислівники). Їх немає у старобілоруських пам'ятках [34: 617].

Наявність у Четві *e* відповідно до праслов'янського *e* в ненаголошеній позиції дослідники пам'ятки відзначають віддавна, наприклад: хто *жедаєть* (с. 211, пор.: на питьє *жаж(д)жичихѣ* — с. 211 зв.), *колодезь* (с. 163 зв., пор. тут же: *колодѣзь*, із гіперичним *ѣ*), *колодези* (с. 211 зв.),

паметайте.. слово (с. 210), жены *плесание* (с. 272) тощо (однак пор.: все-леноую грѣхи *свезаноу* (с. 231; під наголосом чи незвичним акцентом на *a*?). Проекція на праслов'янський *e* умовна, бо виявлено випадок з *e* на місці праслов'янського *a* після *й*: нашемоу *непрѣстелю*. дѣяволу (с. 206), *непрестелю*... дѣяволѣ (с. 208 зв.). Пор. праслов'янське **prijatel'ь*, від дієслова *prijati [116: 497]. Припускаємо, що в мовленні писаря пам'ятки у цій лексемі наголос був на першому складі (пор. сучасне літературне українське *пріяте́ль*). Сюди прилягає й випадок із *e* на місці ненаголошеного *a* після історично м'якого приголосного: више *обычета* есть. чоґо з вѣка не было (с. 206 зв.). Пор. праслов'янське *obvučajь, дериват із суф. *-ějь* або *-(j)-ajь* від основи дієслова **obvukt' i* [110 XXXI: 113].

Типова українська риса (у східнослов'янському контексті) — збіг в одному звукові давніх *ы* та *i* — у Четьї 1489 р. представлена переконливою кількістю написань букв *ы* та *и* проти етимології в коренях слів та у флексіях, наприклад: єдны(х) *избыхомъ*. а дрѹгие прогнахо(м) (с. 142), рукама своїми в перьси *бы(л)са* (с. 205), мѣчнико(м) *пребывахоу* голени (с. 146; пор.: свазавши *пребити* имъ голени — с. 145 зв.), за трапезою. почали гасты и *питы* (с. 98 зв.), што жадаете пити... *пывшие* возвеселѣтеса (с. 163 зв.), змиа *рикающа* (с. 44 зв.), вчинилъ *кывды* (с. 44 зв.) тощо, а також у флексіях, наприклад: не инахъ *вѣри* (с. 30 зв.), нашеє *вѣри* (с. 39 зв.), не инели *вѣри* (с. 253), оболокльса в *ризи* (с. 148), во *бѣди* заходать (с. 150), близъ *полати* моєє (с. 182), w(т) *зато(ч)ѣныа* (с. 190), михаи(л) возвестилъ *маноевы* (с. 72), нашими... *дѣли* (с. 118, пор. нашими *дѣлы* — с. 119), *ногты* желѣзными... драги (с. 86 зв.); птицамъ *живимъ* (с. 22 зв.), блг(с)на *ти* въ жена(х) (с. 162), при *ныхъ* на ердане (с. 256), wсмы бѣ(с) *имены* нарицаа... горьшее того бѣсовъ *имены* наре(к) (с. 179 зв.), рекоучи *вготовы* ми... входы (с. 159 зв.) та ін. Трапляються написання *и* — *ы* проти етимології й у незмінних словах: снѣ девичь бы(ст). а *николы* не бы(л) тѣло(м) снѣ . заноу(ж) есть бѣ (с. 110–111), любви *рады* х(с)вы (с. 141 зв.). Окремо відзначимо *и* на місці *ы* в дієслові *похлинатиса*: много злы(х) часовъ поведеа(т) смертны(х) или пьючи *похлинетса*. или гадачи подавитса (с. 366 зв. 367) (сучасне похлинутися, захлинутися, основа — праслов'янське *xlynoti [29 VI: 180], пор. білор. *хлынуць*).

Звук *и* на місці *ы* в слові *тысяча* (вже у т. зв. Галицькому Євангелії близько 1266 р., в Луцькому Євангелії XIV ст., два рази в Лаврентіївському списку літопису; подібно в чеській і словацькій мовах — *tisíc*), *нинѣ*, *нинѣшним*, *нинѣча* (в Четьї 1489 р.; аналогічно польські *ninie*, *niniejszy*) О. Соболевський уважав неясними за походженням [90: 63–64]. Теперішні етимологи допускають виникнення старопольської й сучасної діалектної форми *ninie* внаслідок асиміляції [110 XXVI: 59].

Нашу увагу привернула форма з «приставним» *и* на початку слова перед *л*, після якого занепає редукований голосний перенього ряду: [муро “миро”] почали *ильтати* во корчагы (с. 196).

(Далі буде.)